

Lietuvių liaudies medinių memorialinių paminklų apsauga: pastangos ir rezultatai

MARGARITA JANUŠONIENĖ

Vilniaus dailės akademija, Maironio g. 6, Vilnius

El. paštas: margaritajanusoniene@yahoo.com

Straipsnyje tyrinėjamos medinių memorialinių lietuvių liaudies paminklų – kryžių, koplytstulpių, stogastulpių – apsaugos problemos. Remiantis archyvine medžiaga analizuojama valstybės institucijų, atsakingų už paveldo apsaugą, organizacijų ir pavienių asmenų veikla fiksuojant ir inventorizuojant liaudies paminklus, apžvelgiama konservavimo ir restauravimo darbų praktika.

Raktažodžiai: liaudies menas, kryžiai, koplytstulpiai, koplytėlės, liaudies skulptūra, apsauga, apskaita, konservavimas, restauravimas, Paulius Galaunė, Zita Žemaitytė

Nuo seno tradicinis lietuviškas peizažas neišsivaizduojamas be kaimuose, sodybose, šventoriuose, kapinaitėse ar tiesiog pakelėse rymančių kryžių, koplytstulpių, stogastulpių. Jų gausumu ir formų bei puošybos originalumu jau XIX a. žavėjosi tiek mūsų, tiek kitų kraštų tyrėjai etnografai. Studijoje „Lietuvių liaudies menas“ Paulius Galaunė rašė: „nė viena mūsų liaudies meno šaka nėra taip paplitusi, kaip mediniai kryžiai. Devynioliktojo amžiaus pirmą pusę tų kryžių žemaičiuose tiek daug buvo, jog tarpas nuo vienas kito nebuvo didesnis, kaip kelios dešimtys metrų. Jei kitose Lietuvos dalyse ir buvo jų bent kiek mažiau, tai vis dėlto, kaip teisingai pastebėjo V. Šukevičius, jų paplitimo sritis sutampa su Lietuvos etnografinė siena. Mūsų medinių kryžių gausumą pastebėjo ir svetimšaliai; Lietuvą jie šiuo atveju pavadino „ypatinga kryžių šalimi“, „šventa Dievo žeme“. <...> Reikia tik arčiau pažinti juos, ištirti jų formas ir simboliką – tuoj mūsų galvoj gimsta mistiški vaizdai, iš kurių, kaip iš didžiulės atskleistos knygos, galime skaityti lietuvių sielos gyvenimą, su visomis jos kančiomis, troškimais ir idealais“¹. Iš tiesų lietuvių liaudies mediniai memorialiniai paminklai yra savitas ir unikalus meninis reiškiny, pilnatviškiausiai įkūnijęs tautos sielą ir kūrybinį potencialą, tad kryždirbystės tradicija 2001 m. pelnytai įrašyta į UNESCO (Jungtinių tautų švietimo, mokslo ir kultūros organizacija) Žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevrų sąrašą.

Apie lietuvių liaudies medinius memorialinius paminklus pakankamai daug rašyta. Jie tyrinėti genezės, formos, simbolikos, funkcijos ir kt. aspektais, tuo tarpu publikacijų apie jų apsaugos istorinę raidą bei problemas vis dar stokojame, todėl straipsnis ir skiriamas joms aptarti, nes šios rūšies liaudies meno paminklų išsaugojimas ir šiandien tebėra aktualus.

Lietuvių liaudies menas, ir ypač mažoji architektūra bei skulptūra, mokslininkų bei pavienių tyrėjų dėmesio sulaukė jau XIX amžiuje. Tuo metu lietuvių liaudies meną rinko ir

¹ P. Galaunė, *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, K., 1930, p. 101.

tyrė lenkų, rusų bei vokiečių mokslininkai (M. Brenšteinas, V. Šukevičius, A. Becenbergeris ir kt.)², domėjosi juo ir Lietuvos mokslo bei kultūros atstovai (E. Volteris, T. Daugirdas, P. Višinskis, kun. A. Sabaliauskas ir kt.). Intensyviau lietuvių liaudies meno rinkimu, tyrimu ir apsauga pradėta rūpintis 1907 m. įsikūrus Lietuvių dailės ir mokslo draugijoms. Pirmųjų lietuvių dailės parodų laikotarpiu (1907–1914) į šią veiklą įsitraukė naujos pajėgos – J. Basanavičius, A. Žmuidzinavičius, M. K. Čiurlionis, P. Rimša, T. Daugirdas, A. Jaroševičius ir kt. 1912 m. Lietuvių dailės draugija išleido A. Jaroševičiaus piešinių albumą „Lietuvių kryžiai“, kuriam išsamų įvadą parašė dr. J. Basanavičius.

1919 m. priėmus Valstybės archeologijos komisijos įstatymą liaudies meno apsaugos reikalais rūpinosi šios komisijos nariai, daug nuveikė ir sparčiai visame krašte besistiegiantys muziejai – M. K. Čiurlionio galerija bei Vytauto didžiojo kultūros muziejus Kaune, Šiaulių „Aušros“, Telšių „Alkos“, Biržų, Panevėžio ir kiti kraštotyros muziejai. Kasmetinių ekspedicijų metu jie surinko įspūdingus kiekius tautodailės kūrinių (daugiausia – liaudies skulptūros) ir taip išsaugojo juos nuo sunykimo.

Nepaisant muziejininkų, pavienių entuziastų ir įvairių visuomeninių organizacijų pastangų, kryžių ir liaudies skulptūros nykimo faktas jau tarpukariu buvo akivaizdus. Užtenka prisiminti žurnale „Soter“ I. Končiaus paskelbtą „Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistiką“: 1912 m. nukeliavęs Plungės – Platelių apylinkėmis 218 km jis suregistravo 730 skulptūrų, o po dvidešimties metų, 1932 m., pakartojęs ekspediciją tais pačiais keliais berado tik 348³. Tik per du dešimtmečius sunyko, buvo pavogta ar kitaip prarasta daugiau kaip pusė užfiksuotų skulptūrų. Tą patį teigėdavo ir kiti iš ekspedicijų grįžę dalyviai. 1920 m. Lietuvių meno kūrėjų draugija pasiuntė dailininkus K. Šimonį ir A. Galdiką rinkti bei fiksuoti liaudies meną. Pirmasis, darbuojęs Aukštaitijos kaimuose, rašė: „apskritai imant, būtinai reikia kuo greičiausiai, kuo stropiausiai rinkti liaudies meno turtą, ornamentikos ir statybos liekanas ir būtinai reikia tą darbą rimčiau organizuoti, nes už keliolikos ar net kelių metų bemaž nieko nebeliks. Kryžių yra jau dabar tik likučiai, nes dabar tokių, kaip seniau, nė vieno nebestato. <...> Rinkimui būtinai reikalingas fotoaparatas, nes yra dalykėlių, kuriuos sunku nukopijuoti“⁴. A. Galdikas, dirbęs Žemaitijoje, draugijai pranešė, kad „renkamųjų tautos turtų yra labai daug. Į darbą taip įsitraukiau, kad per dieną padarau po 10–30 varstų. Nupiešiau keliolika kryžių – koplytėlių. Radau tokių brangių meno dalykėlių, apie kuriuos niekas nė nesvajėjo, net švedų Nordiškas muziejus panašių neturi“⁵. 1921 m. sausio mėnesį Kaune, draugijos patalpose, buvo surengta paroda, kurios pagrindą sudarė minėtų dailininkų surinkta medžiaga – skulptūros, tapybos pavyzdžiai, audiniai, koplytėlių, kryžių piešiniai. Nuo 1927 m. M. K. Čiurlionio galerija irgi rengė kasmetines ekspedijas: „pereitų metų tautodailės rinkimo praktika parodė, kad visų tikslingiausia rinkti tautodailę su atsakomais tautodailės rinkime nusimanančiais žmonėmis priešakyje. Pernai darbavosi viena tokia ekspedicija dailininkui V. Bičiūnui vadovaujant. Ją sudarė (be paties V. Bičiūno) du piešėjai ir vienas fotografas. Ekspedicija piešė, registravo ir fotografavo tautodailės dalykus. <...> Ekspedicija, padirbėjusi du mėnesius, parvežė apie 800 įvairių tautodailės dalykų – originalius eksponatus, fotografijas ir piešinius <...> Be eksponatų, už tą patį atlyginimą, galerija yra

² Paminėtinos publikacijos: W. Szukiewicz, *Krzyże zdobne w gubernji Wileńskiej*, Warszawa; 1903, t. VII; M. Brensztein, *Krzyże i kapliczki żmudzkie*, *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, w Krakowie; 1907, t. IX; Fr. Krzywda-Polkowski, *Krzyże na Litwie*, *Materyaly wydawnictwo towarzysztwa „Polska sztuka stosowana“ w Krakowie*, Kraków, 1909, zeszyt II.

³ I. Končius, *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika*, *Soter*, 1933, Nr. 2(17).

⁴ P. Galaunė, *Dailės ir kultūros baruose*, Vilnius, 1970, p. 137.

⁵ *Ibid.*, p. 136.

gavusi du dienyno rankraščiu su brangintina informacine medžiaga apie audėjus ir audėjas, dievdirbius (jų biografijas), kryždirbius, apie savumus liaudies dirbinių toj ar kitoj apylinkėj etc. <...> Jau pernai galerijai buvo aišku, kad rinkimas tautodailės turi būti vienas svarbiausių, tiesiog neatidėliotinių kultūros reikalų, kurių dabar neatlikus, paskui bus per vėlu rūpintis. Lietuvoje, pagret su žemės reformos vykinimu, eina skirstymas kaimų viensėdžiais. Toks skirstymas suardo visus seniau buvusius amžiais tvorėjusius liaudies kultūros židinius, kur tegali rasti liaudies dirbinių <...> Keldamiesi į naujas gyvenamas vietas, žmonės nenumanydami tų, anot jų, senų „griozdų“ meninės ir muzealės vertės, sudegina senovės palaikus arba juos palieka. Per tat beveik niekur pas naujakurius nebeužtinkama beveik jokių tautodailės daiktų. Skirstymas kaimų viensėdžiais ypatingai Lietuvos pakraščiuose eina labai sparčiai ir todėl reikia skubinti rinkti tautodailės palaikus“⁶. Tarpukariu vienintelė oficialiai už paveldo globą atsakinga valstybinė institucija valstybės archeologijos komisija (VAK), ruošdamasi pirmajai etnografinėi ekspedicijai, 1931 m. organizavo registratorių kursus. Lietuvos universiteto ir Meno mokyklos studentams paskaitas skaitė P. Galaunė, I. Končius, P. Tarasenko, V. Švipas. Tų metų vasarą Žemaitijoje surengtoje etnografinėje ekspedicijoje dirbo 12 registratorių, suskirstytų į tris grupes, bet jie atliko tik penktadalį numatytų darbų. Daugelis objektų aprašyti paviršutiniškai, nepildyti darbo dienoraščiai. Ateityje numatyta rengti siauresnės apimties ekspedicijas su konkretesnėmis užduotimis. 1932 m. VAK pritarė ir skyrė lėšų I. Končiaus Žemaitijos kryžių bei koplytelių tyrinėjimams, kurie buvo tęsiami ir 1933 metais. 1934 m. prie Švietimo ministerijos buvo įsteigti paminklų aprašymo ir registracijos kursai, kuriems vadovavo V. Prysmanas, tuometinis VAK Senovės paminklų apsaugos referentūros pirmininkas. Tarpukariu kultūros paveldo objektai sistemingiau ir intensyviau registruoti tik VAK referentūros laikotarpiu (1934–1936), tačiau mediniai memorialiniai paminklai šiame darbe sudarė nedidelę dalį.

Tautodailės rinkimo, tyrinėjimo ir apsaugos idėjos išjudino visą Lietuvą. Provincijoje ėmė kurtis muziejai ir muziejėliai, kurie kaupė etnografinius reliktus. Juos steigė vietinės savivaldybės, kraštotyros draugijos, gimnazijos, pradžios mokyklos. Tai buvo plataus kultūrinio sąjūdžio pradžia. Tautodailės rinkimui siekta suteikti valstybinį mastą. Stengtasi į darbą įtraukti muziejų atstovus, provincijos mokyklų mokytojus ir mokinius, siūlyta pagalbininkus aprūpinti reikalingomis priemonėmis, skatinti piniginiu atlygiu ir dovanomis. Rinkėjams rengtos specialios instrukcijos, kuriose aiškinti jų veiklos tikslai, principai ir taisyklės⁷. Tačiau ne viską buvo įmanoma suvežti į muziejus – nykstančius kryžius, koplytstulpius, stogastulpius reikėjo fiksuoti natūralioje aplinkoje, ir čia labai pagelbėjo vis dažniau naudojama fotografijos technika. I. Končiaus, o ypač A. Varno ir B. Buračo palikimas – tūkstančiai tarpukario medinių memorialinių paminklų nuotraukų – šiandien yra savarankiškų mokslinių tyrinėjimų objektas.

Lietuvių liaudies meną stengtasi populiarinti ir europiniame kontekste. Didelį pasisekimą turėjo lietuvių liaudies meno ekspozicija 1925 m. Moncos II tarptautinėje dekoratyvinio meno parodoje. Vienas energingiausių liaudies meno propaguotojų buvo M. K. Čiurlionio galerijos direktorius, VAK narys P. Galaunė. 1925 m. lietuvių tautodailę jis pristatė Italijos, 1928 m. – Latvijos spaudoje⁸. 1928 m. solidus Paryžiaus meno žurnalas „L'art vivant“

⁶ 1928 03 27 ekspedicijos vadovo V. Bičiūno pažyma „Tautodailės rinkimas“, LLMA, f. 93, ap. 1, b. 21, l. 33–34..

⁷ P. Galaunė, *Padėkite rinkti tautodailę*, K., 1927; Kaip liaudies meną rinkti, *Šviesos keliai*, 1931, Nr. 7, p. 488–494; Nr. 8, p. 553–558.

⁸ *L'arte popolare in Lituania*, Il Sereno, 1925, rugsėjo 28; *Lietuvju tautas māksla*. (Kokgriezumi), Ilūstrēts žurnāls, 1928, Nr. 23; *Lietavas križi* (krusti), Ilūstrēts žurnāls, 1928, Nr. 23.

paskelbė išsamų šio muziejininko straipsnį, iliustruotą lietuvių liaudies skulptūros, grafikos, tapybos bei architektūros pavyzdžiais⁹. Bet pirmiausia dailės istorikas rūpinosi švietimo menės pažiūrų ugdymu ir liaudies meno vertės kėlimu savame krašte: gausino galerijos fondus, tobulino ekspozicijas, rengė laikinas liaudies kūrinių parodas. Svarbiu P. Galaunės triūso vaisiumi tapo 1930 m. Kaune pasirodžiusi mokslinė lietuvių liaudies meno studija¹⁰. Ne mažiau reikšmingi ir jo straipsniai periodiniuose leidiniuose, švietę bei auklėję plačią skaitytojų auditoriją, darę didelę įtaką kūrybinės inteligentijos įsitikinimams.

Tarpukariu pradėta liaudies meno rinkimo ir apsaugos kampanija turėjo ir teigiamų, ir neigiamų aspektų. Teigiama, be abejonės, buvo tai, kad suvoktas liaudies meno ir etnografinių vertybių išsaugojimo prioritetas, išplėtotas platus kultūrinis sąjūdis, surinkti ištisų įspūdingi kiekiai eksponatų, neigiamu laikytinas vertybių atrankos kriterijų nebuvimas bei per mažai koordinuota kraštotyros muziejų veikla. Apie tai, kad provincijos muziejuose renkama bet kas ir bet kaip, dauguma rinkinių dubliuojasi, kalbėjo VAK nariai E. Volteris, I. Končius, o P. Galaunė išvelgė net „muziejomanijos“ pavojų¹¹. Perkelti liaudies meno kūrinius ir etnografinius daiktus į muziejus, jie netekdavo kontekstualių ryšių su autentiška aplinka, tačiau kitų apsaugos formų tarpukariu nesugebėta įgyvendinti.

Karo metais visas Lietuvos paveldas patyrė didelę netektį. Nenuostabu, kad pirmiausia rūpintasi atstatyti sugriautus miestų ir miestelių centrus ir kitus labiausiai nuniokotus paveldo objektus. Po karo paveldo apsauga organizuota pagal sovietinį modelį. Meno paminklų apsauga pavesta Meno reikalų valdybai, kurios pagrindine darbų kryptimi numatyta jų apskaita¹². Pirmuoju pokario dešimtmečiu dailės paveldu, taip pat ir liaudies meno paminklų būkle bei apsauga, iš esmės nesirūpinta. Meno reikalų valdybos archyve išlikę labai mažai dokumentų, teikiančių žinių apie šiuos procesus. 1956 m. parengtame projekte „Dėl Lietuvos TSR kultūros ministerijos istorijos, archeologijos ir meno paminklų apsaugos kontrolės inspekcijos organizavimo“ pateikiami tokie duomenys: „Lietuvos TSR teritorijoje yra suregistruota 4195 istorijos ir archeologijos paminklai ir 231 meno paminklas. 1955 m. yra naujai išaiškinta dar 123 istorijos ir archeologijos paminklai. Meno paminklų suregistruota tik nežymi dalis. Bendras meno paminklų skaičius, apytikriais duomenimis, siektų apie 3000 vnt. Visai nevedama apskaitos ir nevykdoma apsauga etnografinių ir liaudies architektūros paminklų, kurių priskaitoma respublikoje keli tūkstančiai. <...> Daugelis archeologijos ir meno paminklų yra naikinama bei žalojama ir reikalinga efektyvi kontrolė užtikrinti jų apsaugą. Visai neturime žinių apie būklę etnografijos ir liaudies architektūros paminklų, o taip pat daugelį meno paminklų“¹³. 1961 m. pažymoje, adresuotoje SSSR Kultūros ministro pavaduotojui A. I. Kuznecovui, pranešama, kad „šiuo metu LTSR apskaitoje yra 5000 kultūros paminklų, iš jų 3500 istorijos – revoliucijos ir archeologijos, virš 600 meno ir liaudies meno paminklų, 798 architektūros paminklai. Pagal turimas žinias, respublikoje priskaičiuojamas didelis meno ir liaudies meno paminklų kiekis, vienok suregis-

⁹ L'art populaire Lithuanien, *L'art vivant*, IV année, Paris, 1928, gegužės 15, Nr. 82, p. 387–391.

¹⁰ P. Galaunė, Lietuvių liaudies menas...

¹¹ E. Volterio 1929 03 23 raštas Švietimo ministrui, KPCA, f. 1, ap. 1, b. 44, l. 254; P. Galaunė, Muziejų steigimo klausimu, *Lietuvos aidas*, 1928, Nr. 82(296), p. 3.

¹² Pokario paminklų apsaugos sistema Lietuvoje buvo formuojama decentralizuotai pagal sovietinę administracinę sistemą: už dailės paveldą atsakinga Meno reikalų valdyba, už architektūros – Architektūros reikalų valdyba, už archeologijos ir istorijos – Kultūros ir švietimo įstaigų komitetas. 1953 m. jas sujungus įkurta Kultūros ministerija, jos sudėtyje suformuotas Muziejų ir kultūros paminklų skyrius.

¹³ LLMA, f. 342, ap. 1, b. 427, l. 7.

truota jų palyginti mažai, kadangi jų registracija pradėta tik 1959 m. pabaigoje¹⁴. Nepasirašytoje 1958 m. ataskaitoje konstatuojama: „esama kultūros paminklų padėtis susidarė todėl, kad kultūros paminklų apsauga yra nuasmeninta. Paminklų apsauga pavesta ne vykdomųjų komitetų pirmininkams, bet rajonų (miestų) darbo žmonių deputatų taryboms. Nėra asmens, kuris būtų personaliai atsakingas už paminklų apsaugą ir priežiūrą. <...> Kultūros paminklų inspekcijos etatai neleistinai sumažinti. 1945 m. paminklų apsaugos darbą dirbo 32 darbuotojai, šiuo metu tik 4. Esant tokiai padėčiai neįmanoma tinkamai vadovauti bei kontroliuoti kultūros paminklų apsaugai ir apskaitai. Šį darbą apsunkina ir tai, kad didelė dalis meno ir istorinių – etnografinių paminklų dar iki šiol nesuregistruota“¹⁵.

Lietuvoje meno vertybės sistemingiau pradėtos inventorinti tik apie 1960 metus. Kasmet buvo organizuojamos jungtinės žvalgomosios LTSR Kultūros ministerijos, Mokslų akademijos Istorijos instituto, Dailės muziejaus Liaudies meno skyriaus bei Dailės instituto ekspedicijos, kurių metu rinkta informacija apie liaudies meną ir menininkus, atliekama pirminė kūrinių inventorizacija ir fotofiksacija. Inicijatyvą rodė ir krašto muziejai. 1966 m. Šiaulių „Aušros“ muziejus surengė pakelės kryžių ir koplytstulpių registracijos ekspediciją po Šiaulių, Joniškio, Pakruojo, Radviliškio, Kelmės ir Raseinių rajonus. Ekspedicijos metu nuvažiuota apie 8000 km. „Daugiausia vertingų meniniu požiūriu paminklų rasta Joniškio rajone, mažiausia – Kelmės. Mat Kelmės ir Raseinių rajonai labiausiai nusiaubti kolekcionierių. Žmonės kaltina Vilniaus dailininkus, kurie, atvykę nuosavomis „Valgomis“, išgrobstė skulptūreles“¹⁶. 1967 m. priėmus Kultūros paminklų apsaugos įstatymą, įsteigta Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos taryba, sudaryta iš archeologijos, architektūros, dailės ir istorijos sekcijų. Taryba, atsakinga už mokslinę tiriamąją veiklą, tapo pagrindine kultūros paminklų apskaitos koordinatore. Pirmieji valstybės saugomų dailės paminklų sąrašai Lietuvoje įteisinti labai vėlai: 1971 m. patvirtintas vietinės reikšmės dailės paminklų sąrašas (3552 pozicijos), o 1972 m. – respublikinės reikšmės (1210 pozicijų). Nemažą dalį juose sudaro liaudies menas – mažoji architektūra: kryžiai, koplytstulpiai, stogastulpiai su juose esančiomis skulptūromis ar jų grupėmis.

Pirmą kartą lietuvių liaudies medinių memorialinių paminklų būklės, apsaugos, konservavimo ir restauravimo problemos išsamiai svarstytos 1973 m. gruodžio mėnesį vykusiam Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos dailės paminklų sekcijos posėdyje. Apžvalginiame pranešime Z. Žemaitytė informavo, kad „į dailės paminklų sąrašus yra įtraukta 948 objektai.

Rūšis	Respublikinės reikšmės	Vietinės reikšmės	Iš viso
1. Koplytėlių su skulptūromis	10	316	326
2. Koplytstulpių	32	223	255
3. Stogastulpių	6	89	95
4. Kryžių	31	133	164
5. Pakabinamų koplytėlių	–	74	74
6. Antkapinių paminklų su geležinėmis saulutėmis	7	27	34
Bendras skaičius	86	862	948

¹⁴ LLMA, f. 342, ap. 1, b. 816, l. 79.

¹⁵ LLMA, f. 342, ap. 1, b. 677, l. 3–4.

¹⁶ J. Naudužas, Ekspedicija dievuliauti, *Muziejai ir paminklai*, 1967, p. 14.

Paminklai stovi prie kelių, kryžkelėse, kaimų ir miestelių centruose, kapinėse, prie sodybų, kulto pastatų teritorijose. Remiantis sąrašais, mes juos pabandėme suklasifikuoti pagal geografinę situaciją ir gavome tokį vaizdą:

1. Pakelėse, kaimų laukuose, miesteliuose – 414
2. Prie sodybų – 225
3. Kapinėse – 207
4. Šventoriuose – 102.

Į šitą skaičių neįeina apie 200 paminklų, kurie buvo užfiksuoti 1960–1970 m. laikotarpio ekspedicijų metu, jie paliko pirminės kartotekos aiškintinų paminklų grupėje. Į sąrašą jie neįteko dėl dviejų, arba dėl vienos iš dviejų priežasčių:

- a) rengiant sąrašus, nebuvo patikrinta, ar jie tebestovi,
- b) liko neįtraukti dėl žemo meninio lygio, stovi jau tušti, apgrobstyti.

Ne mažiau kaip 70% visų lauke stovinčių paminklų būklė yra bloga: stulpai, sienelės, stogeliai apipuvę, ornamentai, kolonėlės suežiję, daugelio koplytėlių nišų stiklai sudužę, skulptūrų mediena sutręšusi, aplūžusi, suskilusi, mažai teisiškai pirminės polichromijos. Ir tai nenuostabu – dar prieš karą liaudies meno tyrinėtojai rašė apie avarinę šios rūšies paminklų būklę, o nuo to laiko praėjo dar 40 metų! Dauguma liaudies paminklų statyti XIX a. antroje pusėje ar XX a. pradžioje, ir, galima sakyti, išskyrus keletą atvejų, nesulaukė iš paminklų saugotojų jokios pagalbos. Tiesa, prie didelės dalies paminklų pritvirtintos lentelės, kad tai yra valstybės saugomas paminklas. Sudarytos su saugotojais (nors dar ne pilnai) sutartys. Bet to maža. Iš tų 70% procentų apie 20% yra visiškai sunykę. <...> Liaudies paminkluose yra ir kilnojamos detalės, kurios kitu atveju yra savarankiški dailės objektai – tai skulptūros. Šiuo metu lauke dar yra apie 2500 skulptūrų. Esančios lauke skulptūros padėtis taip pat apverktina <...> skulptūros patenka į įvairių kolekcionierių rankas, dažnai jie neužrašo metrikos, darbai tampa anonimais ir netenka mokslinės vertės, o tai yra didelis nuostolis mūsų kultūrai. Jeigu palyginti Žemaitijos pakeles 1960–1962 m. ir dabar, tai iš pakelių 99% lauko paminklų dingę¹⁷. Šie skaičiai, kaip ir tarpukariu I. Končiaus pateikta statistika, akivaizdžiai rodo spartų ir vis progresuojantį medinių memorialinių paminklų nykimą ir vertę skubiai imtis konkrečių priemonių dar išlikusiems apsaugoti. Posėdžio metu nutarta, kad dalį memorialinių liaudies paminklų būtina išsaugoti natūralioje aplinkoje, o kitus perduoti muziejams. Suformuluoti ir kriterijai, taikytini vietose paliekamiems ir į muziejus vežtiniems paminklams. Išsaugomi natūralioje aplinkoje ir konservuojami bei restauruojami tie liaudies meno paminklai, kurie „sudaro estetišką peizažą ar urbanistinį akcentą, suaugę su aplinka kaip jos sudėtinė, reikšminga detalė; turi didelę meninę ar istorinę vertę; yra autentiškas tose apylinkėse dirbusio žymaus meistro kūrinys (pvz., V. Svirskio apie Kėdainius, A. Potockio apie Telšius, J. Danausko apie Pakruojį ir kt.)“¹⁸. Į muziejus siūlyta perkelti tuos paminklus, kurie po melioracijos liko be šeiminių, kelių kilometrų spinduliu juos supa tušti laukai. Nustačius meninę vertę, būtų imama architektūrinė dalis ir skulptūra arba tik skulptūra. Tačiau čia iškart susidurta su problema – mat daugumos muziejų fondų patalpos labai ankštos ir patalpinti jose 5–7 m aukščio objektus praktiškai neįmanoma. Realiai įvertinus padėtį konstatuota, kad „vargu ar bus galimybė atrestauruoti šimtus paminklų lauke ir šimtus paminklų suvežti į muziejus. Matyt, dalis liaudies mažosios architektūros paminklų reikėtų mokslškai inventorinti, pasirūpinti, kad

¹⁷ Z. Žemaitytės pranešimas išplėstiniame Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos dailės sekcijos posėdyje 1973 m. gruodžio 3 d., autorizuotas mašinraštis, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2679, l. 9–10.

¹⁸ Ibid., l. 11.

jų savininkai laikas nuo laiko juos paremontuotų, taip pratęsiant jų egzistavimą, tolei kolei jie stovės... O kai juos sunaikins, poetiškai išsireiškiant „laiko dantys“ – liks foto fiksacija ir rašytinė medžiaga, kuri pasitarnaus mūsų kultūros istorijos tyrinėtojams“¹⁹. Atskirai aptartos vertingiausių medinių memorialinių paminklų kopijavimo galimybės. Manoma, kad kopijas reikėtų daryti tais atvejais, kai originalo negalima apsaugoti natūraliomis sąlygomis arba kai paminklas stovi ne nuošalioje, bet gausiai lankomoje vietoje. Siūlytos medžiagos: medis, plastmasė, gipsas. „Naudojant medį, būtų pratęsiama liaudies skulptūros tradicija, nenukrypstant nuo originalo autentikos – tai teigiamoji pusė. O neigiamosios yra šios: autentika būtų tik formali, nes sena skulptūra, paprastai, turi laiko žymes, t. y. natūralius medienos įskilimus, aptrupėjimus – kopijoje tų formų nebus, tai bus jau nauja skulptūra. Antra, tai bus taip pat mėgėjų kolekcionierių akyse masinantis objektas kaip ir originalas, nes tai taip pat meistro darbas, drožtas rankomis, ir ženklas jog tai kopija, vargu ar ją apsaugos. <...> Kitos medžiagos: tai plastmasė arba gipsas. Atliedinant iš šių medžiagų, galima būtų sukurti butaforinę kopiją išgaunant medžio faktūros įspūdį ir originalo su jo visais natūraliais įskilimais formą“²⁰. Svarstant kopijų darymo galimybes ir prasingumą posėdžio dalyvių nuomonės išsiskyrė: meno istorikas J. Umbrasas pasisakė prieš bet kokias kopijas, skulptoriai J. Kėdainis ir P. Aleksandravičius teigė, kad kopijų nereikia bijoti ir išskirtiniais atvejais verta mėginti. Posėdyje analizuotos ir medinių liaudies meno paminklų konservavimo bei restauravimo galimybės. Pažymėta, kad finansinė pusė nėra bloga, kultūros ministerija kasmet gauna lėšų kultūros paminklų konservavimui ir restauravimui, tačiau jos panaudojamos neracionaliai. Medinių memorialinių liaudies meno paminklų restauruota itin mažai: „1968 m. buvo atremontuoti 3 lauko paminklai Plungės rajone; 1970 m. sudaryti darbo brėžiniai, sąmata Akmenės rajono Sablauskių k. 3 koplytstulpiams ir Panevėžio rajono Raguvos koplytstulpio su skulptūra sąmata. Akmenės rajono paminklų restauravimo darbai dar neužbaigti. 1972 ir 1973 m. į gamybos planus neįtrauktas nei vienas objektas. 1974 m. įtrauktas Mažeikių raj. Ukrių koplytstulpis. <...> Jei tokiais tempais ir ateityje restauruosim, t. y. per metus po 1 objektą, tai 10-čiai paminklų prireiktų 10 metų, o už tų 10-ies metų nebūtų jau ir visai ką restauruoti“²¹. Tuometinis Muziejų ir paminklų apsaugos valdybos viršininkas J. Glemža informavo apie opią restauratorių problemą, nes reikia ne vien drožėjų, bet ir chemikų, kitų specialistų, kadangi daugeliu atvejų taikytinos konservacinės, o ne restauracinės priemonės. J. Umbrasas pabrėžė konservavimo darbų svarbą: „jei dirbs restauracinės dirbtuvės – naikins paminklus. Dirbtuvėse kadrai silpni, dirba neturintys pasiruošimo žmonės“²². Z. Žemaitytės nuomone, į šį darbą būtų galima įtraukti liaudies meistrus. Aštuntajame dešimtmetyje medinių memorialinių liaudies paminklų konservavimo bei restauravimo praktika buvo menka, mažai kas keitėsi ir 9-ajme, nors pastangų suteikti šiam darbų sektoriui mokslinį pagrindą būta jau anksčiau: 1960 m. LTSR Kultūros ministerijos Muziejų ir paminklų apsaugos valdyba kreipėsi į Lenkijos Kultūros ir meno ministerijos Konservavimo įstaigą su prašymu pasidalyti praktine patirtimi ir metodinėmis rekomendacijomis konservuojant medinius liaudies meno paminklus²³. Profesoriaus Bohdano Marconi pasirašytame atsakyme nurodyti Lenkijoje polichromuotų

¹⁹ Ibid., l. 14.

²⁰ Ibid., l. 15–16.

²¹ Ibid., l. 18.

²² Ibid., l. 4.

²³ O. Navickienės raštas Lenkijos kultūros ir meno ministerijos konservavimo įstaigos direktoriui, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 935, l. 17.

ir nepolichromuotų objektų dezinfekcijai bei konservavimui naudojami cheminiai preparatai ir tirpalai, bet pabrėžiama, kad tokių objektų konservavimas nėra galutinai aiškus ir nusistovėjęs nei pasaulinėje praktikoje, nei teoriniu lygmeniu²⁴. Po kurio laiko LTSR Dailės muziejaus Restauracinių dirbtuvių tiriamasis sektorius parengė medienos konservavimo rekomendacijas. Nepolichromuotų liaudies meno medinių objektų konservavimo technologiją sudarė: dezinfekcija (esant vabzdžiams mediena apdorojama chlorbenzolu arba 5% dichlorbenzolo spirito tirpalu; pelėsiai ir aukštesnieji grybai naikinami formalino garais), paviršiaus valymas (atsižvelgiant į paviršiaus būklę naudojamas spirito ir vandens, vandens ir ksilolo arba spirito ir toluolo 1 : 1 mišinys), medienos stabilizacija (jeigu mediena sutrūnijusi, labai suėsta vabzdžių, byra, medienos struktūra tvirtinama geliu, pvz., polibutylmetakrilu (PBMA), pasižyminčiu didele polimerizacija). Esant polichromijai, ir medieną, ir tapybą rekomenduota tvirtinti polivinilacetatinės emulsijos (PVA) 5–15% tirpalu vandenyje²⁵. Dėl sudėtingos ir brangios technologijos stambesni paminklai – kryžiai, koplytstulpiai – konservuoti tik retais atvejais, todėl ir toliau pamažu nyko. Geriau išsilaikę stovintys prie sodybų ir turintys šeiminingus: jie rečiau būdavo apgrobstomi ir apnaikinami, dažniau paremontuojami pataisant aplūžusį stogelį, įdedant stiklus, perdažant.

Sovietmečiu mediniai memorialiniai liaudies paminklai nyko ne vien dėl objektyvių biologinių priežasčių ar destruktivaus atmosferos poveikio. Jau pirmaisiais pokario metais aršios antireliginės propagandos sąlygomis kryžiai ir koplytelės buvo naikinami sąmoningai ir planingai. Pirmiausiai šalinti kryžiai, stovėję miestelių aikštėse ir kitose viešose vietose, neretai ir prie šventorių. Senuosius kryžius remontuoti ar atstatyti drausta, o už naujų pastatymą žmonės buvo persekiojami, tardomi KGB. Būta ir masinių kryžių naikinimo atvejų: 1949 m. Kaune išniekinti Karo muziejaus sodelio kryžiai, 1961 m. vandališkai nusiaubtas Kryžių kalnas, 1982 m. masiškai naikinti Panų kalno Telšių rajone kryžiai. Sovietinis laikotarpis – paradoksalus metas, paženklintas kraštutinumų: viena vertus, pripažįstama, kad mediniai memorialiniai liaudies meno paminklai yra paveldosaugos objektas, vertingiausieji įrašomi į kultūros paminklų sąrašus, taip garantuojant teisinę apsaugą, kita vertus, šios rūšies paminklai viešai naikinami, o šimtmečiais puoselėtos kryždirbystės ir dievdirbystės tradicijos žlugdomos, prilyginamos antisovietinei veiklai.

1971–1972 m. patvirtinti dailės paminklų sąrašai buvo parengti skubotai²⁶, neturint visos informacijos, todėl vėliau, po pakartotinių ekspedicijų, ne kartą buvo koreguoti: 1976, 1978, 1980, 1982, 1984, 1987 ir 1990 m. sąrašai papildyti naujais objektais, tačiau daug ir išbraukta, dažniausiai – liaudies meno paminklų. Priežasčių būta įvairių: vieni sunyko savaime, kiti dingo neaiškiomis aplinkybėmis, nemažai perduota muziejų fondams.

Atkūrus nepriklausomybę, nedelsiant pertvarkyta ir paveldosaugos sistema: 1990 m. įsteigti Kultūros paveldo apsaugos inspekcija ir Paminklotvarkos departamentas, 1991 m. įkurtas Kultūros paveldo centras, perėmęs Mokslinės-metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos funkcijas. Formuojant šalies interesus atitinkančią paveldosaugą šalia kitų

²⁴ Prof. Bohdano Marconi raštas „Proponowane metody i środki konserwacji drewnianych krzyży i kapliczek /zabytki sztuki ludowej, ibid., l. 74.

²⁵ „Rekomendacijos medienos konservavimui paruoštos LTSR Dailės muziejaus restauracinių dirbtuvių tiriamojo sektoriaus“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2679, l. 252–253.

²⁶ Pvz., Alytaus r. Peršėkės kaimo koplyčioje buvusi beveik dviejų metrų aukščio Jono Nepomuko skulptūra 1969 01 14 surašius aktą buvo paimta į Alytaus kraštotyros muziejų (AKMGEK3133), tačiau ta pati skulptūra įtraukta ir į 1971 m. patvirtintus vietinės reikšmės dailės paminklų sąrašus kaip natūralioje aplinkoje saugomas objektas suteikiant šifrą DV 701. Tokių atvejų buvo ir daugiau.

neatidėliotųjų darbų daug dėmesio skirta ir į sovietinius sąrašus nepatekusioms kultūros vertybėms: inspekcija ėmėsi sudarinėti laikinosios apskaitos, o departamentas – naujai išaiškinamųjų paminklinių objektų sąrašus. Vien Alytaus rajone į šiuos sąrašus 1993 m. įtraukti 24 kryžiai. Dauguma jų statyti XX a. I pusėje, kiti – sąjūdžio laikais, 1989–1993 metais. Seniau statytųjų būklė jau tuomet buvo avarinė, tad nekeista, kad Kultūros vertybių apsaugos departamentui 2004 m. tikrinant į įvairius sąrašus įrašytų (respublikinės ir vietinės reikšmės dailės paminklų, naujai išaiškinamųjų istorijos ir kultūros paminklų bei įtrauktų į laikinąją istorijos ir kultūros paminklų apskaitą) objektų būklę ir nustatant kultūrinę vertę nemažos dalies medinių memorialinių liaudies meno paminklų visai nerasta²⁷.

Po 1990-ųjų keitėsi ir į sąrašus įrašytų dailės paminklų konservavimo bei restauravimo tvarka. Šiuos darbus gali atlikti tik atestuoti restauratoriai, laikydamiesi įstatymais reglamentuotos tvarkos. Valstybė kasmet skiria lėšų dailės paveldo restauravimui, tačiau didžioji jų dalis atitenka bažnytinės dailės kūriniams, tad į valstybės saugomųjų paminklų sąrašus įrašytų medinių memorialinių lietuvių liaudies meno paminklų, puošiančių kraštovaizdį, restauruota palyginti nedaug²⁸.

Atkūrus nepriklausomybę, tikėjomės ryškių ir, be abejonės, pozityvesnių permainų. Atgimimo laikais nuvilnijo nauja kryžių statymo banga, atstatyti ir kai kurie sunaikintieji sovietmečiu. Viltinga šio laikmečio pradžia išryškino dvi prieštaringas kryptis: viena, šviesesnioji, byloja, kad dar neprarastas poreikis ir gebėjimai statyti klasikinių formų medinius memorialinius paminklus, antroji liudija, kad visuomenės pozicija saugant senąją lietuvių liaudies dailės paveldą dar nepakankamai brandi, kaip nepakankamas ir valstybinės politikos dėmesys bei reali parama.

Apibendrinant straipsnyje pateiktą medžiagą aiškėja, kad per visą XX a. ir dabartiniu laikotarpiu mediniai memorialiniai liaudies meno paminklai nuolat nyksta. Negelbėjo ir jų įrašymas į valstybės saugomųjų paminklų sąrašus. Permažstant situaciją, atrodo, kad per šimtmetį sukaupta medinių memorialinių liaudies meno paminklų inventorizacinė medžiaga (foto negatyvai, nuotraukos, aprašai, išmatavimai) pati tapo tarsi „antriniu“ paveldu, nacionaliniu turtu, kurį būtina išsaugoti šiuolaikinėse skaitmeninėse laikmenose, nes pirmavaizdžių daugeliu atvejų nebelikę. Kita vertus, visuomet skyrėsi visuomenės bei profesionalių paveldosaugininkų požiūris į bebaigiančius sunykti memorialinius paminklus: kaimo žmonių tokius tradiciškai linkę sudeginti, paveldosaugininkai – išsaugoti. Deja, sekasi nekaip.

Gauta 2007 07 25
Parengta 2007 08 06

²⁷ Alytaus rajone nerasti 8, Varėnos – 5, Lazdijų – 3 kryžiai, *Kultūros paveldo departamento Alytaus teritorinio padalinio archyvas*, 2004 m. ataskaitos, lapai nenumeruoti.

²⁸ Minimiau laikotarpiu Alytaus rajone restauruoti trys kryžiai: iš Juncionių kaimo į Pivačiūnų bažnyčios altorių perkeltas kryžius ir du kryžiai Rumbonių bažnyčios šventoriuje.

MARGARITA JANUŠONIEŅ

Protection of Lithuanian popular wooden memorial monuments: endeavour and results

Summary

For ages, the traditional Lithuanian landscape could not be imagined without crosses, roadside pole chapels and roofed poles scattered all over small villages, homesteads, churchyards, and cemeteries or simply by the roads. Local and foreign ethnography researchers admired their abundance as well as the unconventional shapes and decoration already in the 19th century. The traditional craft of cross-making was listed among UNESCO's masterpieces of Verbal and Non-tangible cultural heritage; a large number of extant objects were listed as fine art monuments. However, in the course of the 20th century this segment of cultural heritage was rapidly languishing. There were different factors for that, namely the natural decay of wood under the atmospheric influence, territorial reforms, migration, melioration under the soviet regime, as well as stealing and vandalism. The article discusses the protection of Lithuanian popular wooden memorial monuments, its evolution, preconditions and results. As a matter of fact, the state emerged as a protector of this heritage very late. Systemic academic stocktaking of popular wooden memorials started only in 1960s, and the first lists of protected fine art works were passed in 1971–1972. At that time, the problems of preserving and restoring the monuments became very relevant; yet there was a lack of expertise and specialists to be able to solve them. After Lithuania has regained independence in 1991, many of the crosses destroyed in the soviet times were rebuilt and some new were made, but the situation of the ones listed as fine art monuments has not changed much: we witness continuous losses, and church's art works are usually prioritized in the programs of preservation and conservation, whereas popular arts are usually put aside.

1 pav. Alytaus r. Peckūnų k. kapinių kryžius (IP 2505/D), 2004 m.

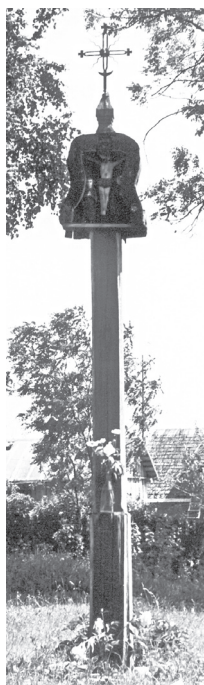
2 pav. Alytaus r. Vaisodžių k. kryžius (IP 2508/D), 2004 m.

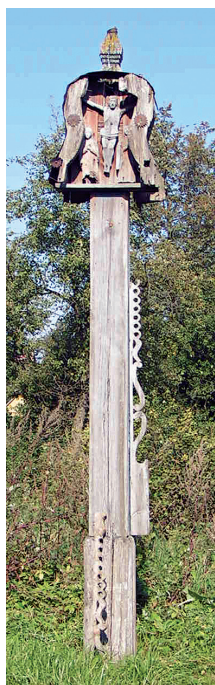
3 pav. Lazdijų r. Kučiūnų k. kapinių kryžius (DV 1646, KPCA foto archyvas), XX a. 7-asis dešimtmetis

4 pav. Lazdijų r. Kučiūnų k. kapinių kryžius (DV 1646), 2004 m.

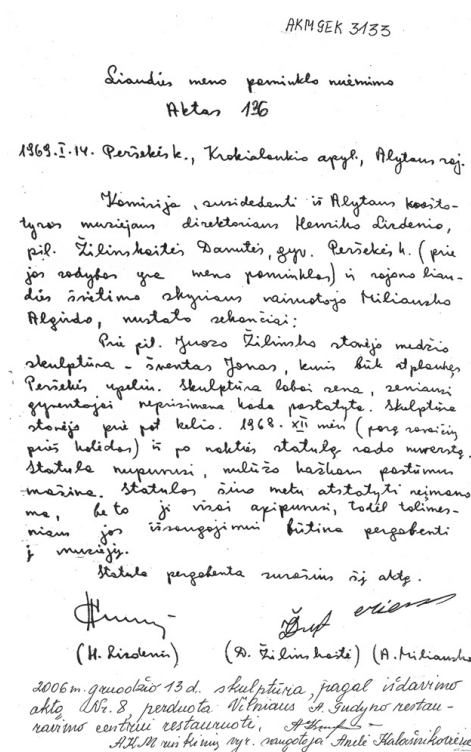
5 pav. Lazdijų r. Kučiūnų k. koplytstulpis (DV 1645, KPČA foto archyvas), XX a. 7-asis dešimtmetis

6 pav. Lazdijų r. Bučiūnų k. koplytstulpis (DV 1645), 2004 m.

7 pav. Šv. Jono Nepomuko skulptūra, stovėjusi Alytaus r. Peršokės k., XX a. 7-asis dešimtmetis

8 pav. Šv. Jono Nepomuko skulptūros paėmimo į Alytaus kraštotyros muziejų aktas

9 pav. Šv. Jono Nepomuko skulptūra prieš atiduodant į P. Gudyno restauravimo centrą, 2003 m. (G. Tamošiūnienės nuotrauka)